

Makale türü: Araştırma makalesi

TARİHİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNDE GEÇEN “TAS BOL-” FİİLİ VE ONUN GÜNÜMÜZ KIPÇAK GRUBU TÜRK LEHÇELERİNDEKİ DURUMU

Mehmet Oğuzhan Kuşoğlu¹

Öz

Türk siyasi dünyasının geçmişte olduğu gibi günümüzde de kuzey sahasını dolduran Kıpçak Türklerinin geçmişinin oldukça eskilere dayandığı bilinen bir gerçektir. Onlar, bilhassa üstün savaşçı meziyetleri sayesinde, özellikle XI. yüzyıldan itibaren doğuda Kazakistan'dan batıda Balkan coğrafyası da dâhil Doğu Avrupa'ya kadarki büyük araziye hâkim olmuşlardır. Kuman adı ile de bildiğimiz bu büyük Türk öbeği, yayıldığı geniş alan nedeniyle çeşitli kavimlerle komşu olmuş, bundan dolayı da, ağırlıklı Müslüman olmakla birlikte farklı dinleri kabul etmiştir. İslâmiyet'i kabul eden Kıpçaklar, kuzeyde Altın-Orda Devleti bünyesinde, güneyde ise, 1250 yılında Mısır ve çevresinde kendi kurdukları Memlûk Devleti içerisinde Türk-İslâm edebiyatı muhitinin ayrılmaz bir parçası olan eserler meydana getirmişlerdir. Hıristiyanlığı kabul eden Doğu Avrupa Kıpçakları (Kumanlar) ise, bölgedeki halklar arasında zamanla erimiştir. Doğu Avrupa Kıpçaklarından kalan yegâne dil malzemesi ise İtalyan ve Alman Katolik rahipler tarafından yazıldığı düşünülen Codex Cumanicus adlı eserdir. Yazımızın ana temasını oluşturan “tas bol-” fiili ve bunun kökenindeki “tas” ismi, Codex Cumanicus ile birlikte, aynı zamanda Müslüman Memlûk Kıpçak Türklerinin vücuda getirdikleri, çoğu sözlük olan eserlerde yer alan kelimeler olarak dikkatimizi çekmiştir. Bununla birlikte, bu kelimelerin günümüz Kıpçak grubu Türk yazı dillerinin bazılarında da kullanılmaya devam etmesi de kanaatimizce kayda değer bir konu teşkil etmektedir. Kelimeyi barındıran modern lehçelerin sayısının sınırlı olması da bir diğer ilgi çekici husustur.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak Türkçesi, Kumanlar, Codex Cumanicus, “tas bolmak”

THE VERB “TAS BOL - ” MENTIONED IN HISTORICAL KIPCHAK TURKISH TEXTS AND ITS STATUS IN THE MODERN KIPCHAK GROUP OF TURKIC LANGUAGES

Abstract

It's a well known fact that the history of the Kipchak Turks which filled the northern geographical areas of Turkish political world is very old and it dates back a long time. Even today, Kipchaks live in the same regions. Thanks to their superior warrior features, they dominated the vast territory, especially from the 11th century onwards, from Kazakhstan in the east to Eastern Europe including the Balkan geography in the west. These people, also known as Kuman, were neighbours with various tribes due to the fact that they spread in wide area, and therefore, they were predominantly Muslim, but accepted different religions as well. Kipchaks who accepted Islam created significant works which were an inseparable part of the Turkish-Islamic literature within the structure of Altın Orda State established in the north and within Mamluk State they established in Egypt and its around in 1250 in the south. Kipchaks (Kumans) who settled in Eastern Europe accepted Christianity, because of this condition these people living there were assimilated amongst local communities in process of time. The only linguistic material remained from Eastern European Kipchaks is Codex Cumanicus which thought to be written by Italian and German Catholic priests. The verb “tas bol-” and its nominal root “tas” which are the main theme of our article attracted our interest due to the fact that they appeared not only in Codex Cumanicus, but also in manuscripts many of which are lexicons created by the Muslim Mamluk Kipchak Turks. Besides, the fact that these words continue to be used in some of the Kipchak literary languages of Modern Turkish is also a remarkable subject in our opinion. Another interesting point is that the number of modern dialects which contain the word is limited.

Key Words: Kıpçak Türkçesi, Kumanlar, Codex Cumanicus, “tas bolmak”

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mokusoglu@nku.edu.tr, orcid: 0000-0001-8658-1456

Bu Yayıma Atıfta Bulunmak İçin: Kuşoğlu, M. O. (2020), Tarihi Kıpçak Türkçesi Metinlerinde Geçen “Tas Bol-” Fiili ve Onun Günümüz Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Durumu, *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 160-168

1. Giriş

Türk Dili Tarihi bir bütün olarak göz önünde bulundurulduğunda, Avrasya coğrafyasında gerçekleşen sürekli göçler neticesinde, farklı Türk boylarının çok geniş bir alana hâkim olması ve bu boyların kurduğu türlü devletlerin varlığı, XIII. yüzyıldan itibaren Türkçenin temelde doğu ve batı olmak üzere iki farklı yazı dili olarak genişlemesini sağlamıştır. Bunun sonucu olarak, Batı Türklüğünün kuzey kanadını teşkil eden Kıpçak-Kuman Türklerinin de müstakil bir yazı diline sahip olmaya başlaması gerçeğiyle bu yüzyıldan sonra karşı karşıya gelinmiştir.

Kıpçaklar'ın Milâdî XI. yüzyıldan itibaren İrtiş Irmağı'ndan Tuna nehrine, Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir sahada önem kazanmış büyük bir Türk boyu olduğunu biliyoruz (Taşağıl, 2004, s. 73). Kıpçaklar için İslam kaynaklarında “Kıpçak (Kıfşak)” adı kullanılmış, bu kavme Macarlar “Kun”, Ermeniler “Khartes”, Ruslar “Polovets ve Polovtsı”, Almanlar ve diğer bazı kavimler “Falben, Falones, Valani, Valwen ve Pallidi”, Bizanslılar ve Latinler ise “Kumanos, Kumanoi, Cumanus, Komani” gibi adlarla vermişlerdir (Taşağıl, 2004, s. 73). Bununla birlikte, bu Türk kavmi için en fazla olarak Kuman ve Kıpçak isimleri tercih edilmiştir. Esas itibariyle Kuman-Kıpçak birliği X. yüzyılın sonlarında Kimek, Kıpçak ve kuzeybatı Çin'den gelen Kunların (Sarılar) birleşmesiyle meydana gelmiştir. Zaten Kuman adı, Kunların, Kıpçaklara dâhil olmasından sonra başlamaktadır. Diğer taraftan Kuman ismine, Ermenice, Rusça ve Almanca kaynaklarda “sarı”, “saman renginde olan sarı saç” anlamları verilmiştir (Taşağıl, 2004, s. 73). Bütün bu bilgilerin yanı sıra, bazı araştırmacılara göre Kıpçakların tarihteki varlıklarını M.Ö. IV. yüzyıla kadar götüren kaynaklar mevcuttur. Gürcistan Tarihi adlı eserde, Büyük İskender'in Kür nehri boyunca yerleştiği sırada, o bölgede adı “İptidaî Türkler” (Bunturki) ve Kıpçak olarak geçen kavimleri gördüğü anlatılmaktadır (Brossset, 2003, s. 16). Ayrıca, yine Kafkasya'da ve o cümleden Gürcistan'da, M.S. XII. yüzyılın başlarında Hıristiyan Kuman-Kıpçak Türklerinin varlığını, bilhassa Kral David'in ordusunun ağırlık merkezini oluşturan unsurlardan biri olarak tespit eden tarihçiler de mevcuttur (Kurat, 2019, s. 83-84, Kırzıoğlu, 1992, s. 112).

2. Tarihî ve Çağdaş Kıpçak Türkçesinde “Tas” ve “Tas bolmak”

Bütün bu tarihsel izahların ardından yazımızın ana konusunu teşkil eden hususları belirtmeye başlayabiliriz. Özetle, bu başlık altında bizi yazı kaleme alma noktasında heyecanlandıran çıkış noktası şu olmuştur: Kuman-Kıpçak Türkçesi eserlerinden Codex Cumanicus'un “Almanca Codex” adı da verilen ikinci bölümünde, “Ave porta paradisi” (Cennetin kapısına selâm) isimli Hristiyan-Katolik ilahilerinin yer aldığı manzum kısımda bir dördlük (13 numaralı dördlük) dikkatimizi çekmiştir. Bu dördlük şu şekildedir:

Ave Maria kim bizge
 Uruḥ tuvrup sen asıḫka
 Barçamısçı andan başka
 Teyşli edik tas bolmaḫğa
 (Çağatay, 1950, s. 108)

Saadet Çağatay, Codex Cumanicus'un bu bölümündeki, yukarıda da bahsettiğimiz “Ave porta paradisi” deki bazı ilahi numunelerini paylaşırken, izaha muhtaç bazı kelime ve deyimleri dipnot vermek suretiyle açıklamıştır. Bu açıklanan kelimeler arasında “tas bol-” da görülmekte ve anlamının “mahv olmak”, “kaybolmak” olduğu söylenmekle birlikte (Çağatay, 1950, s. 108) bu “tas” isim kökünün orijininin bahsedilmemesi bizim açımızdan bir hayli ilgi çekici olmuş ve dolayısıyla bu “tas” ın peşine düşülmüştür. Bu “tas” ın da, bugünkü Türkiye Türkçesinde karşımıza

çıkan ve “içine su, sulu şeyler ve çeşitli maddeler konan, madenden, ayaksız, derince, yayvan kap” (Ayverdi, 2005, s. 3038) diye bildiğimiz, dolayısıyla “hamam taşı”, “sefer taşı” gibi türlerinden haberdar olduğumuz “tas” ile semantik bakımından hiçbir alâkasının bulunmadığı aşikârdır.

Clauson’un ünlü etimolojik sözlüğüne göre, “tas” kelimesine ilk olarak Dîvân-ı Lûgati’t-Türk’de rastlamaktayız (Clauson, 1972, s. 554). Clauson bu kelime hakkında bilgiler verirken, Kaşgarlı Mahmûd’un bu kelime hakkındaki görüşlerini de aktarıyor. Gerçekten de Dîvânü Lûgati’t-Türk’de bu kelime “Oğuzca” kökenli olarak ifade edilmekte, anlamı da “her nesnenin kötüsü, bayağısı” şeklinde verilmektedir ve “*bu at tas tegül*” (Bu at kötü değil) cümlesi ile örneklendirilmektedir (Atalay, 1991, s. 581). Clauson’a göre bu söz, öyle görülüyor ki, Ortaçağ’da (medieval period) Türkçede yer etmeye başlamış olmalıdır (Clauson, 1972, s. 554), çünkü Orhun ve Eski Uygur Türkçelerine ait metinlerde kelimenin izne rastlanmamaktadır. Ayrıca bu “tas” sözü yine tarihî metinlerde, bilhassa Eski Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınan Codex Cumanicus, İbn Mühennâ Lûgati, Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lûgati’t-Türkiyye gibi eserlerde “tas bol-”, “tās et-”, “tās eyle-”, “tās bar-” gibi, sadece yardımcı fiillerle birlikte kullanılan yapılar olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu “tas” sözünün “kayıp” (lost) ve “mahv olmuş” ve “yok olmuş” (destroyed) anlamlarını kazandığını görmekteyiz (Clauson, 1972, s. 554). Ayrıca, bu yapıların, modern Türk yazı dilleri söz konusu olunca, kuzeybatıda Karay Türkçesinin Troki ve Lutsk ağızlarında ve güneybatıda ise Azerbaycan Türkçesi ile bilhassa Kuzey Kafkasya Türk diyalektlerinde göze çarptığı bilinmektedir (Clauson, 1972, s. 554). Bu konu hakkında ileride yeterince malumat ve ilgi örneklerle sunulacaktır.

“Tas” ismi ve ondan türeyen “tas bol-”, “tas it-”, “tas eyle-” ve “tas bar-” ifadelerinin kullanıldığı tarihî metinlerin Tarihî Kıpçak Türkçesine ait eserler olduğu göze çarpmaktadır. Buna göre, evvelâ metinlerimizde bunların nasıl yer aldığını etraflıca inceleyip açıklamakta fayda görmekteyiz:

Memlûkler döneminde (1250-1517), Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük türünde kaleme alınan eserlerden birisi Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lûgati’t-Türkiyye’dir. (Toparlı, 2003, s. V). Bu eserde geçen “tas bol-” ve “tas eyle-” fiilleri şu örneklerle yer almıştır: Eserin birinci bölümü olan “Yüce Allah, Gök ve Gökte Bulunanlarla Yer ve Yerdekileri” kısmında “*taş boldı*” olarak geçen ifade “kayboldu” olarak verilmiştir (Toparlı, 2003, s. 10). Aynı eserin yirmi dördüncü ve son bölümünde verilen “Konuşma cümleleri” içerisinde ise “*Neşin (neşün) taş eyledi sen*” soru cümlesi “Neden kaybettin?” olarak tercüme edilmiştir (Toparlı, 2003, s. 64).

Memlûk Kıpçak Türkçesinin başyapıtlarından olan Seyf-i Sarayî’nin meşhur “Gülistân Tercümesi” nde “tas bol-” ve “tas it-” fiilleri yer almıştır. “Tas bol-” metinde bir kez, “tas itmek” ise iki kez geçmektedir. Söz konusu örnekler şunlardır:

“*Ma’şiyet qarânguluğında tas bolğan irge haq ta’âlâ bahşâyîşi yitip*” ... (İsyankârlık karanlığında kaybolan kişiye, yüce Allah’ın bağışlayıcılığı ulaşmış...) (Karamanlıoğlu, 1989, s. 61).

“*Ol qarî oğlun tas itkenni körüp bir kişi ayttı*” (O ihtiyarın oğlunu kaybettiğini görerek, bir kişi dedi) (Karamanlıoğlu, 1989, s. 52).

“... bir vaqt tüz yazıda yol *tas itip* azuqum tükenip yürür idim” (bir defasında düz bir ovada yolumu kaybetmiş, yiyeceğim tükenmiş bir hâlde yürüyordum) (Karamanlıoğlu, 1989, s. 88).

Melik ve sultanlara yol göstermek amacıyla yazılmış olan Arapça bir eser olup satır altı olarak Türkçeye tercüme edilen “İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin adlı eserde “tās” kelimesi “*kayıp, yitik*” anlamına gelen bir isimdir (Toparlı, 2017, s. 451).

Ebû Hayyân Lûgatı olarak da bilinen “Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk adlı Türkçe-Arapça sözlükte geçen “tas bar-” ifadesi madde başında, görülen geçmiş zaman eki alarak “*tasbardı*” şeklinde sunulmuş olup “zâyi oldu” açıklaması yapılmıştır (Caferoğlu, 1931, s. 99).

İbn-Mühennâ Lûgatı olarak bilinen “Kitâb Hilyetü'l-İnsân ve Helbetü'l-Lisân” isimli meşhur çok dilli sözlükte de (Arapça-Farsça-Moğolca-Türkçe) kelimeye “tas it-” şeklinde rastlamaktayız. Eserini üç bölüme ayıran İbn Mühennâ, birinci bölümü Arapça-Farsça, ikinci bölümü Arapça-Türkçe ve üçüncü bölümü ise Arapça-Moğolca olarak tasnif etmiştir (Gül, 2016, s. 1). Lûgatın bizi ilgilendiren ikinci bölümü Arapça-Türkçe kısmıdır. Kilisli Rifat’ın, eserin İstanbul nüshasını esas alan neşrinde “*tas it-*” fiili “yitmek, kaybolmak” anlamında iki yerde geçmektedir (Bilge, 1338-1340, ss. 106-119, (Taymas, 1988, s. 69).

Memlûk Kıpçak sahasının ilk akla gelen sözlük çalışmalarından olan “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye f’i’l-Lûgati’t Türkiyye” de, “tas bol-” fiili, görülen geçmiş zaman hâlinde “*tas boldı*” olarak iki yerde geçmektedir (Atalay, 1945, s. 253). Eserin orijinal nüshasını inceleyip yayınlayan Besim Atalay’ın eserinden görüleceği üzere, adı geçen sözlüğün 23/a no’lu varak 12. satırında Arapça madde başı olarak “Zâ’a” (yitti, kayboldu) (Atalay, 1945, s. 44) sözü ile yine aynı eserin 26/a no’lu varak, 10. satırında Arapça madde başı olarak “Ademe” (yok oldu) ibaresinin geçmesi de dikkate değerdir (Atalay, 1945, s. 50). Günümüz Türkiye Türkçesinde “yokluk” ve “tükenme” anlamlarına gelen “adem” ve “ziyan” kelimeleri bu suretle bir kez daha tevsik edilmiş olmaktadır.

Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla kaleme alınan dönem eserlerinin en önemlilerinden biri de “Kitâb-ı Mecmû’ı-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî” adlı sözlük olup bu yazmada da “tas bol-” ve “tas eyle-” fiilleri birer kez geçmektedir. Yazma eserimizde, 43b numaralı varakta 8. ve 9. satırlarda emir kipinde verilmiş olan eylemler şu şekildedir: “*îās bolğil*” (43b/8), “*îās eylegil*” (43b/9)-Anlamı: “Kaybol!” (Toparlı, Çögenli, Yanık, 2000, s. 60).

Tarihî Kıpçak Türkçesi metinleri dikkate alındığında, XVI. ve XVII. yüzyıllarda vücuda getirilen Ermeni harfli Gregoryen Kıpçak dinî eserlerinden de bahsetmek gerekmektedir. Ermeni Kıpçakçası (Tekin-Ölmez, 1999, s. 46) veya Gregoryen Kıpçak Dil Yadiğârları (Altınkaynak, 2006) adı altında değerlendirilen metinlerin özelliği, XI. yüzyılın ortalarında Doğu Anadolu’da, bilhassa Kars civarında var olan Bagratid krallığının Selçuklu akınları neticesinde yıkılmasıyla, orada Kıpçak Türkçesini kullanan ve Ermenilerin millî mezhebi Gregoryenliğe mensup olan Hıristiyanların, önce Kırım ve Ukrayna, ardından da Polonya’ya göç ederek, oralarda kurdukları kendi kiliselerinde okunan Kıpçakça dualardan ibaret olmasıdır. “Algış Bitigi” (Dua Kitabı) adını taşıyan dinî eserimizde “tas et-” (mahvetmek), “tas bol-” (mahvolmak) fiili ve bunun b>p değişimine uğramış hâli olan “tas pol-” şekli de geçmektedir (Chirli, 2005, s. 195):

“*Tas etsarsen duşmanlarımni benim, yoğ etsarsen barça incituçuların canımniş benim, zera men huluş seniş men*” (Düşmanlarımı mahvetmelisin, beni inciten herkesi yok etmelisin, çünkü ben senin kulunum) (Chirli, 2005, s. 27).

“*Yalbarıp sendan holarmen boşat’ mana, biy, boşat’ da tas etmagin meni torasizlik’ime k’ora benim*” (Ey her şeye kadir olan Tanrı, sana beni affetmeni yalvarıp diliyorum, beni affet ve suçlarımına göre mahvetme) (Chirli, 2005, s. 41).

“*Tas et benim canımdan harangulu yazıhni da bilik’sizni*” (Ruhumdan karanlık günahı ve bilgisizliği kov) (Chirli, 2005, s. 42).

“*Yohsa mi aytsar k’imsa haçan kérézmanda yarlıgamahıhni seniş ya k’onuluk’uñnu seniş tas bolmahk’ay?*” (Yoksa mucizelerini yok olduklarında mı, merhametini mezardayken mi söyleyecekler?) (Chirli, 2005, s. 25).

“*Tas polupmen men tutmağundan, bağından t'emir bıgovların, haysi k'i mana yohtur tınçlıh*” (Bana huzur vermeyen demir zincirlerin bağından, tutuşundan mahvoldum (Chirli, 2005, s. 41).

“*Yetk'izma usduma benim yaman ts'asumnu, barını tutuči biy, da kozdan salma men taspolganni, biyim, uzun eşli da yamannı anmagan*” (Ey her şeye kadir Tanrı, kötü öfkeni üzerime gönderme, ey akıllı ve kötülüğü hatırlamayan Tanrım, beni, mahvolanı, ilgisiz bırakma) (Chirli, 2005, s. 50).

Gerek “tas kelimesi, gerekse de yukarıda da belirtildiği üzere daha sıklıkla kullanılan ifade “tas bol-” ve “tas it-” şekilleri dikkatle incelendiğinde “kaybolmak” ve “kaybetmek” anlamlarını ihtiva eden şekillerin günümüz Kıpçak grubu Türk yazı dillerinin bazılarında var olduğunu, bazılarında ise olmadığını tespit edebilmekteyiz. Buna göre bu “tas” adı ve ondan türeyen bahsi geçen fiillere bilhassa Kuzey Kafkasya’da yaşayan Türklerde, o cümleden Kumuk (Pekacar, 2011, s. 324) ve Karaçay-Malkar lehçelerinde (Tavkul, 2000, s. 381, Pröhle, 1991, s.84), ayrıca Musevî Karay Türklerinin dilinde, Troki diyalektinde (Gülsevin, 2016, s. 486) rastlamak mümkün iken, İdil-Ural bölgesi Türklerinden olan Çuvaş, Kazan-Tatar ve Başkurt yazı dillerinde, ayrıca Kazak ve Kırgız Türkçelerinde tesadüf edemiyoruz.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere, bu kelime (tas) ve onun yardımcı fiillerle oluşturulan türevleri hakkında bizi bir şeyler yazmaya sevk eden metin Codex Cumanicus’tu. Muhtemelen 1303-1362 yılları arasında yazılmış olan Codex Cumanicus, Volga (İdil) ırmağının aşağı mecralarında faaliyet gösteren Fransiskan mezhebi mensubu İtalyan ve Alman misyonerler tarafından kaleme alınmıştır. Gotik harflerle yazılmış olan Codex Cumanicus’ta Kıpçak Türkçesinin (Kumanca’nın) gramer özellikleri, Latince, Farsça ve Kıpçak Türkçesi (Kumanca) kelime listeleri, Kıpçakça-Almanca sözlük ve Kıpçak Türkçesi metinler yer almaktadır (Tavkul, 2033, s. 2). Türk Dili ve kültür tarihi bakımından çok önemli olan Codex Cumanicus’un tek nüshası İtalya’da Venedik’in San Marcus kütüphanesinde saklanmaktadır (Çağatay, 1972, s. 103). Dikkatli bir gözle ilk defa bu tarihî eserde müşahade ettiğimiz söz konusu “tas bol-” ifadesi, ister istemez, kelimenin ve ondan türeyen fiillerin günümüzde en çok kullanıldığı Kuzey Kafkasya Türk lehçeleri üzerinde bizi düşünmeye ve onun Codex’in diliyle olan yakınlığını keşfetme uğraşına yöneltti. Bu konuda değerli görüşlerini paylaşan araştırmacılar arasında başta Saadet Çağatay olmak üzere, Ufuk Tavkul, Çetin Pekacar gibi isimleri saymak mümkündür. Codex Cumanicus’un bilhassa Kafkasya Türk lehçeleriyle olan yakınlığını gözle önüne seren ilk isim Saadet Çağatay’dır diyebiliriz. Çağatay, eserinde bilhassa “Karaçaylar ve Dilleri” adını taşıyan bölümünde (Çağatay, 1972, s. 114) Codex Cumanicus’un diliyle en fazla yakınlık arz eden lehçeleri sayarken şu bilgileri vermiştir:

“*Kuzey Kafkasya’da diğer iki kardeş kabile Balkarlar ve Kumuklarla yan yana otururlar. Dilleri birbirinden ayırlamayacak kadar yakındır ve Yeni Kumanca olarak adlandırılan Kırım Tatarcası, Karayımca ile Kıpçak dil grubunun Karadeniz-Hazer (Ponto-Kaspi) bölümüne girmektedir. Yeni Kumanca, bugün Ural grubuna giren Kazan, Batı-Sibirya lehçeleri ile birlikte, XIII. yüzyıl sonlarında yazıldığı tahmin edilen ve Doğu Türkçesine pek yakın olan Ana Kıpçak yazı dilini temsil eden Codex Cumanicus adlı eserin dilinin devamı olarak kabul edilmektedir*” (Çağatay, 1972, s. 114).

Bu satırlardan anlaşıldığına göre, Tarihî Kıpçak Türkçesinin daha ziyade “Kuman” adıyla anılan batı kanadı, Codex Cumanicus adı eserle takip edilebildiğinden, o metindeki dile günümüzde en yakın lehçelerin de, Kazakça ve Kırgızca gibi bugünkü Kıpçak Türkçesinin doğu kanadını oluşturan lehçelerden ziyade yukarıda zikri geçen lehçeler olduğu açıktır. Bu lehçeler için Çağatay’ın kullandığı Ponto-Kaspi grubu tespiti de dikkate değerdir. Çünkü Codex Cumanicus’un yazıldığı, bugün de adı geçen lehçelerin (Karaçay-Malkar, Kumuk, Kırım Tatar, Karay) konuşulduğu toprakların Doğu Avrupa olarak kabul görmektedir.

“Tas bol-” ve “tas et-” fiillerinin kullanıldığı lehçelerden biri olan Karaçay-Malkar Türkçesi üzerine yaptığı çalışmaları bildiğimiz Ufuk Tavkul, yazmış olduğu “Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi” adlı makalede, zikredilen her iki lehçenin kelimelerini karşılaştırmıştır. Tavkul, karşılaştırmış olduğu kelimelerin bir listesini “Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesinde Ortak Kelimeler” başlığı altında vermiş ve bunların içerisinde “kayıp” anlamına gelen “tas” isminin yanı sıra ile “kaybolmak” anlamındaki “tas bol-” fiilini de listesinde göstermiştir (Tavkul, 2003, s. 21).

Kuzey Kafkasya’da Rusya Federasyonu’na bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde konuşulan Kumuk Türkçesi de hem Codex’in diliyle olan yakınlığı, hem de “tas bol-” eylemini barındırması açısından gözden uzak tutulmaması gereken bir modern Türk yazı dilidir. Bu tespit neticesinde yapılan bir diğer çalışma ise Çetin Pekacar, Ahmet Turan Türk ve M. Emin Yıldızlı’nın birlikte hazırladığı “Codex Cumanicus ve Kumuk Türkçesinin Söz Varlığı: Fiiller” adlı bildiridir Tıpkı Tavkul’un makalesinde olduğu gibi burada da Codex Cumanicus’taki bir takım kelimelerle Kumuk Türkçesinin Sözvarlığındaki güçlü ortaklık gözler önüne serilmiş, fiillerle sınırlandırılan bu çalışmada da ortak kelimelerin bir listesi yapılmıştır. Bu listede “tas bol-” eylemi de yerini almıştır (Pekacar, Türk, Yıldızlı, 2013, s. 305).

Ayrıca, Modern Türk yazı dilleri içerisinde, Türkiye Türkçesi ile birlikte Oğuz grubu (Güneybatı) içinde yer alan ve bugünkü Oğuzca’nın coğrafya itibarıyla merkezî kısmını teşkil eden Azerbaycan Türkçesinde de, Türkiye Türkçesindeki tas’tan farklı olarak, Arapçadan alınma bir “tas” kelimesi daha mevcuttur. Ancak bu kelimenin karşılığı, Azerbaycan Dilinin İzahlı Lugatı’nda şöyle verilmektedir: “*Nerd oyununda üç, bezen de dörd xal qazanıb oyunu udma ve ya üç bezen de dörd xal itirib oyunu uduzma*” (Tavla oyununda üç, bazen de dört puan alıp oyunu kazanma veya üç bazen de dört puan kaybedip oyunu kaybetme) (Orucov, Abdullayev, Rahimzade, 2016, s. 272). Kezâ Seyfettin Altaylı’nın Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünde de kelimenin “*tavla oyununda üç veya dört parti şeklinde oynanan oyun*” olarak kelimenin izahı yapılmıştır (Altaylı, 2018, s. 3214). Bize göre bu “tas”dan kastedilen şeyin, her iki kaynaktan da açıkça belirtildiği üzere, tavla oyununda bir oyun tarzını temsil etmesi nedeniyle, bizim bu yazıda ayrıntılı olarak incelediğimiz Kıpçakça’daki “tas” ile her hangi bir anlam ilgisinin olmaması akla yatkındır. Ancak yine de oyunun kaybedilmesi anlamına gelen Azerbaycan Türkçesindeki “uduzmak” (kaybetmek) eylemi de zihnimizi meşgul etmektedir.

Kaleme aldığımız yazımızın ana temasını oluşturan “tas bol-” fiili ve onun isim kökü olan “tas” sözcüğünün Tarihî ve Modern Kıpçak Türkçesinde var olan kullanımlarını belgeledikten sonra, son olarak bu ismin (tas) etimolojisi hakkında bazı düşüncelerimizi açıklamayı borç addetmekteyiz. Kelimenin Türk Dili Tarihinde karşımıza ilk defa Divânu Lûgti’t-Türk’de geçtiğini ve Kaşgarlı’nın bu sözü “Oğuzca” olarak tanımladığından bahsetmiştik. Köktürk ve Eski Uygur Türkçesi dönemlerinde kelimeye rastlayamıyoruz. Bu kelime hakkında, ünlü etimoloji sözlüğünde bilgiler sunan Sir Gerard Clauson, adı geçen ismin (tas) Ortaçağ’dan itibaren Türkçede yer almaya başladığını belirttiğini, çalışmamızın başlarında kaydetmiştik (Clauson, 1972, s. 554). Ancak Clauson’un, bu kelimenin etimolojisi ile ilgili bir görüş beyan etmediğini de müşahade ediyoruz. Bize göre ilginç sayılabilecek noktalardan birisi şudur ki, Kaşgarlı’da “Oğuzca” olarak betimlenen sözcüğün daha sonraki adresi yalnızca Tarihî ve Çağdaş Kıpçakça olmuştur. Clauson’un verdiği örnekler de bizim haklarında ayırt edici bilgiler sunduğumuz bu lehçelerle ilgilidir. İkinci ve belki daha önemli bir husus ise, kelimenin köken itibarıyla hangi dile ait olduğu sorunudur. Tarihî Memlûk Kıpçak Türkçesi metinlerinde söz konusu kelimenin iki şekilde karşımıza çıktığını tespit edebilmekteyiz (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2003, s. 264). Bu metinlerde kelitemiz “tās” (تاس) ve “taş” (طص) olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde işte bu yazımlar dikkate alınarak iki madde başı oluşturulmuştur her iki maddenin karşılığı olarak kelime için “kayıp, yok olmuş” anlamları verilmiştir (Toparlı, Vural, Karaatlı, 2003, s. 264). Ancak her iki madde başında, kezâ yine sözlüğün yazarlarından Recep Toparlı’nın hazırladığı bir başka tarihî metin olan İrşâdü’l-

Mülûk ve's-Selâfîn'in sözlük kısmında söz konusu isim için Farsça kökenli olduğu görüşü paylaşılmıştır (Toparlı, Vural, Kıraatlı, 2003, s. 264, ayrıca Toparlı 2017, s. 451). Şu ana kadar "Kayıp", "Yitik", "Mahvolmuş", "Yok olmuş" gibi anlamlarını mütemadiyen gördüğümüz kelitemizin Farsça lûgatlarda karşılığını aramanın sonucunda şunları gözlemledik:

Gerek Burhân-ı Katı'da ve gerekse de Dehhudâ ve Steingass sözlüklerinde "tās" (تاس) şeklinde verilen kelimenin karşılığı "İstıraplı, sıkıntılı, kararsız bir durumda olmak ve kadınlar için aş yermek" kabilinden manalar içermektedir (Öztürk, Örs, 2000, s. 751, Steingass, 2006, s. 275, Dehhudâ, 1340, s. 6262). Dilimizde "keder, hüzn, kaygı, sıkıntı, elem" anlamlarına gelen "tasa"<Farsça "tāse" (Öztürk, Örs, 2000, s. 751, Steingass, 2006, s. 275, Dehhodâ, 1340, s. 6262) kelimesinin de yine Farsça kökenli olup buradaki "tās" ile akrabalığı da sarihtir.

Hâl böyleyken, bizim görebildiğimiz kadarıyla Kaşgarlı'da "kötü" anlamına gelen Oğuzca "tas" sözünün gerçekten de-anlam yakınlığı dikkate alınırsa-Farsça'daki bu "tās" dan gelme olasılığı güçlü görünmektedir. Çünkü ıstıraplı, sıkıntılı, kederli bir insanın ruh hâlini yansıtan yahut bir durumun, bir meselenin vahimliğini gözler önüne seren "yaman" gibi kelimelerin Türkçe'nin çeşitli lehçelerinde, o cümleden Türkiye Türkçesinde bile varlığı herkesçe malumdur. İşte buradan hareketle, Tarihî ve Çağdaş Kıpçakça'da geçen "tas bol-" fiili de, sıkıntılı, ızdıraplı, manen kötü durumdaki bir varlığı, genellikle de insanı tasvir eden "mahvolmak" tabiriyle bir semantik yakınlık göstermiş ve bu sayede "kötü" anlamına gelen Oğuzca "tas" sözü de yüzyıllar zarfında bir tür anlam genişlemesine uğramış olabilir diye düşünmekteyiz. Çünkü, metinlerimizde çoğunlukla kelitemizin anlamını karşılayan "mahvolmak" deyimini, sadece "yok olmak, ortadan kalkmak" anlamlarını taşımaz, aynı zamanda "uğradığı maddî ve manevî zarar sebebiyle çok kötü bir duruma düşmek, eski hâline gelemeyecek derecede yıkılmak, çökmek, perişan olmak" (Ayverdi, 2005, s. 1911) manalarını da içermektedir.

3. Sonuç

Bu çalışmamızda, ilk örneğini Orta Türkçe (Karahanlı Türkçesi) döneminde Dîvânü Lûgati't-Türk'de tespit ettiğimiz, sonrasında ise genellikle Tarihî Kıpçak Türkçesi metinlerinde ve günümüzde de yine bazı Kıpçak grubu Türk yazı dillerinde gözlemlenen "tas" ismi ve ondan türeyen başta "tas bol-" olmak üzere diğer fiil varyantları hakkında bilgiler, örnekler vermek suretiyle okuyucuya sunulmuştur. Buna ilave olarak, kelimenin etimolojisi (köken bilgisi) üzerine düşünceler paylaşılmaya gayret edilmiştir.

Kaynakça

- Altaylı, Seyfettin. (2018). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü (1-2-3). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Altınkaynak, Erdoğan. (2006). Gregoryan Kıpçak Dil Yadigarları. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Argunşah, Mustafa, Güner, Galip. (2015). Codex Cumanicus. Kesit Yayınları, İstanbul.
- Atalay, Besim. (1999). Divanü Lûgat-it Türk, Cilt I-II-III-IV. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atalay, Besim. (1945). Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye. Türk Dil Kurumu (TDK C. II. 21), İstanbul.
- Ayverdi, İlhan. (2005). Kubbealtı Lûgati-Misalli Büyük Türkçe Sözlük. Redaksiyon-Etimoloji: Prof. Dr. Ahmet Topaloğlu, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul.

- Battal, Aptullah. (1988). İbni-Mühennâ Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün indeksidir). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bilgin, Mehmet. (2007). Doğu Karadeniz (Tarih-Kültür-İnsan), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Brosset, Marie Félicité. (2003). Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), Çeviren: Hrand Andreasyan, Notlar ve Yayına Hazırlayan: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Caferoğlu, Ahmet. (1931). Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk. Evkaf Matbaası, İstanbul.
- Chirli, Nadejda. (2005). Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi. Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi, Haarlem, Netherlands.
- Clauson, Sir Gerard. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford University, XLVIII, Oxford.
- Çağatay, Saadet. (1972). Türk Lehçeleri Örnekleri I-II. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 214, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Dehhudâ, Ali Ekber (1373), Lugatname, Müessesesi-i İntişârât-ı Çap-ı Dânişgâh-ı Tehrân. C.9, Tehran.
- Grönbech, K. (1992). Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini) (Çeviren: Kemal Aytaç). Kültür Bakanlığı Yayınları: 1396, Ankara.
- Gül, Bülent. (2016). Moğolca İbni Mühennâ Lûgati, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İnceleyen: Prof. Dr. Battulga Tsend, Dr. Azzaya Badam, Ankara.
- Gülsevin, Selma. (2016). Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin. (2003). Karahanlı Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kanar, Mehmet. (2000). Farsça-Türkçe Sözlük. Deniz Kitabevi, İstanbul.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. (1989). Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân bi't-Türkî). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. (1992). Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi-Sayı: 121, Ankara.
- Kilisli Rıfat Bilge. (1338-1340). Hilbetü'l-İnsân ve Hilbetü'l-Lisân yâhud İbn Mühennâ Lûgati (Fârsî-Türkçe-Moğolca), Müellifi: Es-Seyyid Cemâleddîn İbn Mühennâ, Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi Tarafından Tab' ve Neşr Etdirilmişdir, Matba'a-i Âmire, İstanbul.
- Koç, Kenan, Bayniyazov, Ayabek, Başkapan, Vehbi. (2003). Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Akçağ Yayınları 489, Sözlük 13, Ankara.
- Kurat, Akdes Nimet. (2019). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları: IV/A-1.1. Dizi-Sayı: 35, Ankara.
- Muzafarov, Refik, Muzafarov, Nüzhet. (2018). Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük, Çeviren: Nariman Seyityahya (Seytyagyayev), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Orucov, Ali Haydar, Abdullayev, Behruz, Rahimzade, Nergiz. (2006). Azerbaycan Dilinin İzahlı Lûgeti-Dörd Cildde (1-2-3-4), Şerg-Gerb, Bakü.
- Öner, Mustafa. (2009). Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- Öztürk, Mürsel, Örs, Derya. (2000). Mütercim Âsım Efendi Burhân-ı Katı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Pekacar, Çetin. (2011). Kumuk Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Pekacar, Çetin/ Türk, Ahmet Turan/ Yıldızlı, M. Emin. (2014). “Codex Cumanicus ve Kumuk Türkçesinin Söz Varlığı: Fiiller”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı II, Yayına hazırlayanlar: Prof. Dr. Mustafa Özkan, Doç. Dr. Enfel Doğan, ss. 293-307, İstanbul.
- Pröhle, Wilhelm. (1991). Karaçay Lehçesi Sözlüğü (Kemal Aytaç, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Starostin, Sergei, Dybo, Anna, Mudrak, Oleg. (2003). Etymological Dictionary of The Altaic Languages (I-I-III), With Assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov, Brill Leiden-Boston.
- Steingass, F. (2006). Persian-English Dictionary, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Taşgıl, Ahmet. (2004). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır), Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi-Sayı 206, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Tavkul, Ufuk. (2000). Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tavkul, Ufuk. (2003). “Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (15), Bahar 2003, ss. 45-81, İstanbul.
- Tekin, Talat (2014). Orhon Yazıtları. Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat (2000). Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.
- Tekin, Talat/ Ölmez, Mehmet (1999). Türk Dilleri-Giriş, Simurg Dil ve Edebiyat Dizisi: 6, İstanbul.
- Toparlı, Recep. (2003). Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep. (2017). İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep/ Vural, Hanifi/ Karaatlı, Recep. (2003). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Toparlı, Recep/ Çögenli, M. Sadi/ Yanık, Nevzat. H. (2000). Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.